

Paweł Morawski

Uwagi o urbanistyce dawnych miast biskupich na terenie obecnego województwa kieleckiego

---

Ochrona Zabytków 13/1-4 (48-51), 47-52

1960

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

UWAGI O URBANISTYCE DAWNYCH MIAST BISKUPICH NA TERENIE OBECNEGO WOJEWÓDZTWA KIELECKIEGO

Na terenie obecnego województwa kieleckiego znajdują się rozległe ziemie, które przez wiele wieków należały do biskupów krakowskich. Dokładna data nadania tych włości biskupom nie jest znana. Wiadomo jednak, że fakt ten miał miejsce już w XI wieku¹. Tereny te pozostawały we władaniu biskupów krakowskich do końca wieku XVIII. Główne ośrodki tych dóbr stanowiły trzy miasta: Kielce, Iłża i Tarczek (później Bodzentyn). Najbardziej regularny układ urbanistyczny posiada Bodzentyn, w związku z czym wydaje się celowe przeanalizowanie tego układu i wykrycie podobieństw i różnic z rozplanowaniem Kielc i Iłży.

Pierwotnie siedziba biskupa znajdowała się nie w Bodzentynie, lecz w odległym od niego o około 3 km Tarczku². Tarczek posiadał wprawdzie prawa miejskie, nadane zapewne jeszcze przed połową XIII wieku³, dziś jednak jest zwykłą wsią, pozbawioną jakichkolwiek śladów swej miejskiej przeszłości. Jedyne romański ciosowy kościółek z początku XIII wieku⁴ świadczy o wczesnym istnieniu tego ośrodka. Z bliżej nie znanych nam powodów, biskup krakowski Bodzanta Jankowski, herbu Róża, przeniósł swą siedzibę w roku 1355 z Tarczka do Bodzentyna⁵. Być może odegrało tu rolę malownicze i z natury bardziej obronne położenie tego ostatniego. Analiza układu urbanistycznego dzisiejszego Bodzentyna pozwala stwierdzić, iż Bodzentyn przed rokiem 1355 był osadą (nie wiadomo zresztą jaką posiadającą nazwę), położoną przy drodze z Kielc do Tarczka. Ośrodek jej stanowił trapezoidalny rynek. Biskup Bodzanta nie wykorzystał jednak istniejącego ośrodka, lecz założył zupełnie nowe miasto, nieco na zachód od istniejącego osiedla i nadał mu od swego imienia nazwę Bodzentyn. Centrum nowego miasta stanowi idealnie kwadratowy rynek, z którego narożników wychodzą po dwie ulice, tworząc bardzo regularny układ ulic i bloków zabudowy, naruszony jedynie nieco od strony południowo-wschodniej, wynikający z ukształtowania terenu. Biskup Bodzanta wznosił kościół, zapewne drewniany⁶, w północno-zachodnim narożniku rynku (obecny kościół ufundował kardynał Zbigniew Oleśnicki w połowie XV wieku⁷) a także, na wyniosłym wzgórzu, u stóp którego przepływa rzeczka Psarka, drewniany być może dwór, dla siebie. Następca jego,

¹ Katalog Zabytków Sztuki w Polsce T. III, zes. 4, s. 25, Warszawa 1957

² Kat. Zab. Szt. w Pol. T. III, zes. 2, s. 22, Warsz. 1957.

³ Kat. Zab. Szt. w Pol. T. III, zes. 2, s. 22.

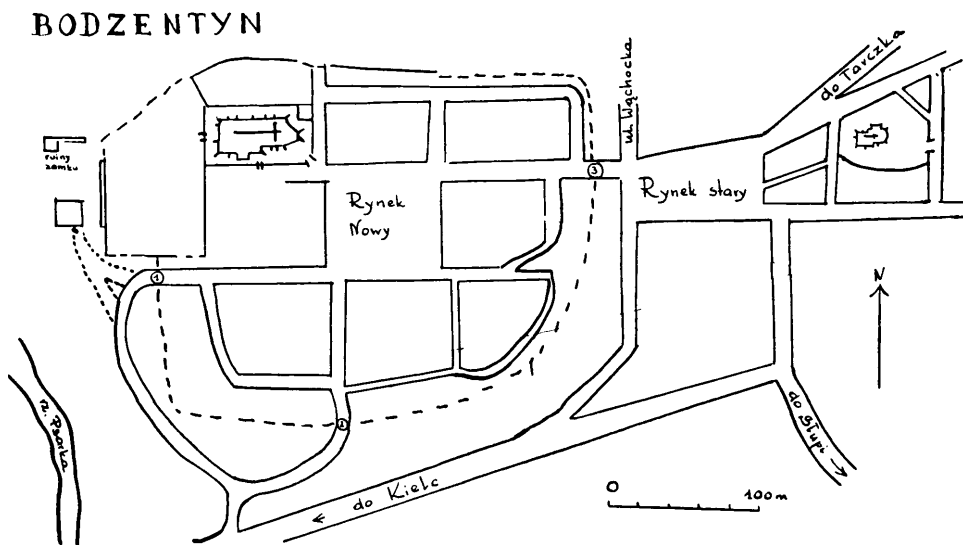
⁴ Kat. Zab. Szt. w Pol. T. III, zes. 2, s. 22.

⁵ ks. Jan Wiśniewski, Dekanat Opatowski, s. 19/20, Radom 1907.

⁶ Kat. Zab. Szt. w Pol. T. III, zes. 4, s. 4.

⁷ Kat. Zab. Szt. w Pol. T. III, zes. 4, s. 5.

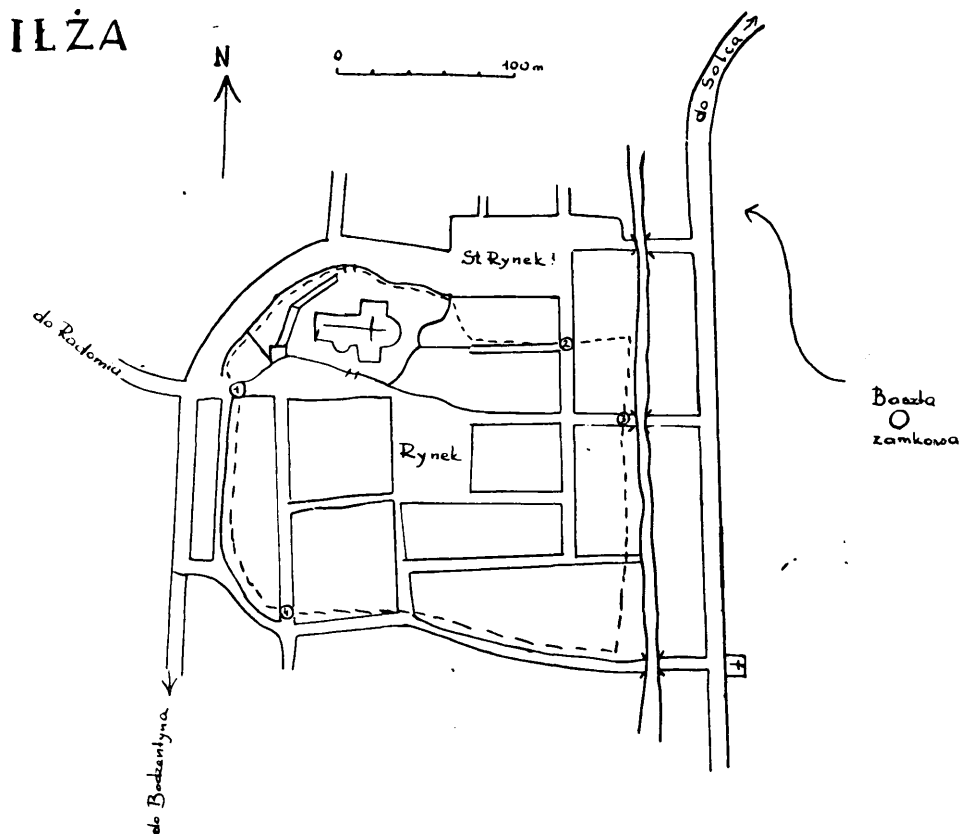
Ryc. 1. Bodzentyn, plan miasta, opr. mgr P. Morawski, 1958 r. Linia przerywaną oznaczono przypuszczalny przebieg murów obronnych; linią kropkowaną oznaczono dawny przebieg dróg. 1. Przypuszczalne miejsce bramy Zamkowej, 2. Przypuszczalne miejsce bramy Krakowskiej, 3. Przypuszczalne miejsce bramy Opatowskiej.

Ryc. 2. Bodzentyn, ruiny zamku od strony wschodniej (Fot. P. Morawski)

biskup Florian z Mokrska, postawił zamek murowany⁸ i otoczył miasto murami obronnymi⁹. Na podstawie pozostałości murów oraz analizy układu urbanistycznego miasta można oznaczyć ich przypuszczalny, pierwotny przebieg. Miasto miało zapewne trzy bramy. Od wschodu brama Opatowska¹⁰ przy ulicy łączącej oba rynki pozwalała na wyjazd z miasta w kierunku Opatowa (przez Słupię), Ilżę (przez Wąchock) i ewentualnie Tarczka. Od południa brama Krakowska stanowiła wjazd do miasta od strony Kielc i Krakowa. Wreszcie istniała zapewne brama Zamkowa dla umożliwienia łatwej komunikacji między zamkiem a miastem.

Ryc. 3. Ilża, plan miasta, opr. mgr P. Morawski, 1959 r. Linia przerywaną oznaczono przypuszczalny przebieg murów obronnych. 1. Przypuszczalne miejsce bramy Radomskiej, 2. Przypuszczalne miejsce bramy Zamkowej, 3. Przypuszczalne miejsce bramy Zamkowej? 4. Przypuszczalne miejsce bramy lub baszty miejskiej.

⁸ Kat. Zab. Szt. w Pol. T. III, zes. 4, s. 7.

⁹ Kat. Zab. Szt. w Pol. T. III, zes. 4, s. 8.

¹⁰ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich T. 1, s. 275, Warszawa 1880.

Ryc. 4. Iłża, widok z rynku na ruiny zamku (Fot. P. Morawski)

Nieco inny i mniej regularny układ urbanistyczny posiada Iłża, lokowana zapewne kilkadziesiąt lat wcześniej niż Bodzentyn¹¹. Ośrodkiem przedlokacyjnej osady był w Iłży prostokątny rynek powstały z rozszerzenia głównej drogi wiodącej z Bodzentyna do Solca nad Wisłą. Centrum miasta lokacyjnego stanowi natomiast niewielki i niezupełnie foremny rynek. Uliczki grupujące się wokół rynku tworzą mało regularny układ. Pewne podobieństwo z Bodzentynem stanowi jedynie usytuowanie kościoła w południowo-zachodnim narożniku rynku (w obecnym kościele dominują formy barokowe). Zupełnie inne jest natomiast usytuowanie zamku. O ile w Bodzentynie zamek i miasto położone są na jednym prawie poziomie (na platformie wzgórza), o tyle w Iłży zamek góruje nad miasteczkiem zbudowanym na przeciwnym brzegu rzeczki Iłżanki, w jej dolinie. Zamek murowany w Iłży wznosił około połowy XIV wieku biskup Jan Grot¹² na szczycie skalnej góry. Obiekt kilkakrotnie przebudowywano; w końcu popadł w ruinę. Miasto Iłżę otoczył murami, podobnie jak Bodzentyn, biskup Florian z Mokrska w drugiej połowie XIV wieku¹³. Dziś nie ma już żadnych śladów tych murów, można jedynie z układu urbanistycznego miasta odczytać ich przypuszczalny przebieg. Iłża posiadała jakoby jedną basztę bez przejazdu, zwaną „Piekiełm”¹⁴, oraz trzy bramy¹⁵: bramę Radomską od zachodu, Mostową od wschodu i Solecką lub Zamkową od północy, łączącą miasto ze starym traktem przebiegającym poza murami (podobnie jak w Bodzentynie). Połączenie zamku z miastem w linii prostej przez bramę Mostową mogło być używane jedynie przez pieszych, z uwagi na bardzo znaczny spadek terenu od strony zamku.

¹¹ Kat. Zab. Szt. w Pol. T. III, zesz. 2, s. 4.

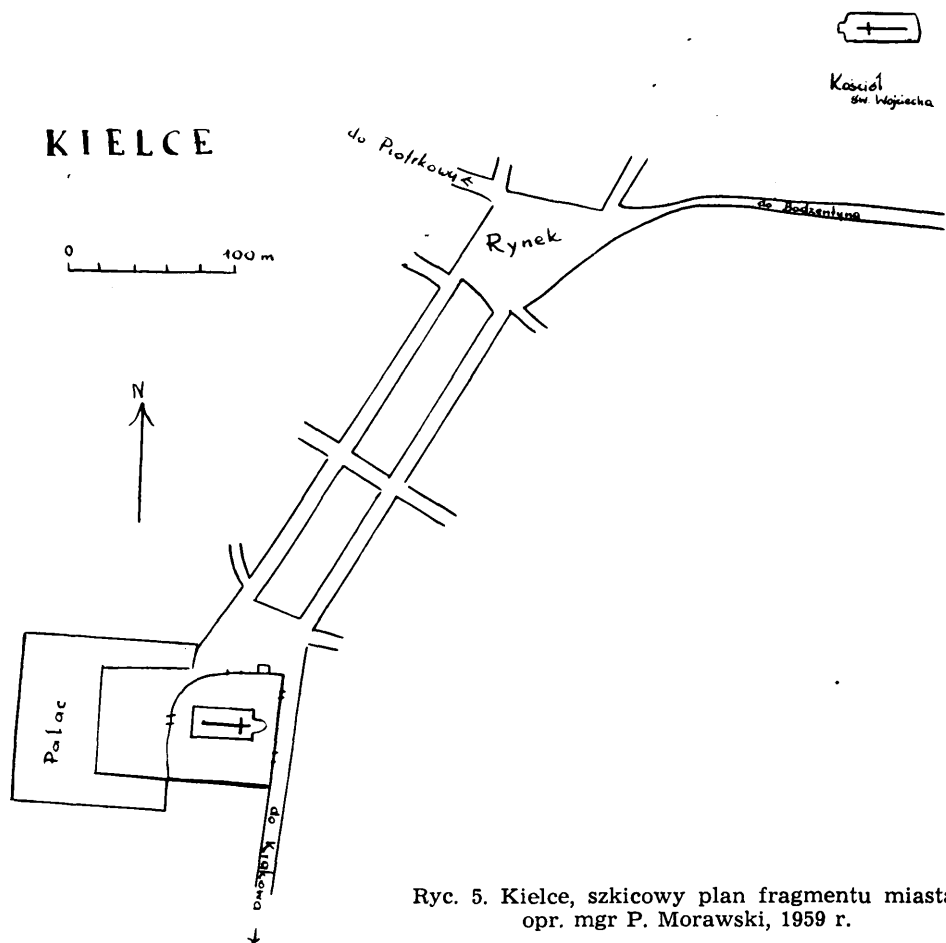
¹² Kat. Zab. Szt. w Pol. T. III, zesz. 2, s. 8.

¹³ Kat. Zab. Szt. w Pol. T. III, zesz. 2, s. 4.

¹⁴ Słownik Geogr. Król. Pol. i in. Kr. Słow. T. 3, s. 272, Warsz. 1882.

¹⁵ Słownik Geogr. loco cit.

Rozwój urbanistyczny Kielc był jeszcze nieco inny niż Bodzentyna i Hły. Pierwotna osada (XI wiek) grupowała się wokół kościoła św. Wojciecha¹⁶ i posiadała zapewne układ dość przypadkowy. Już jednak w wieku XII¹⁷ powstaje, w odległości około pół kilometra na południowy zachód od dawnej osady drugi ośrodek, na który składa się kolegiata i dwór biskupi. Usytuowanie tego nowego zespołu podyktował układ terenu, chodziło bowiem niewątpliwie o umieszczenie go na najwyższym wzniesieniu. Lokacja właściwego miasta nastąpiła w Kielcach około połowy XIV wieku za biskupa Bodzanty Jankowskiego¹⁸. Wytyczono zapewne wówczas nieforemny rynek, o którego kształcie zdecydowało istniejące już skrzyżowanie uczęszczanych szlaków Bodzentyn — Piotrków i Bodzentyn — Kraków oraz potrzeba naj-

Ryc. 5. Kielce, szkicowy plan fragmentu miasta
opr. mgr P. Morawski, 1959 r.

¹⁶ Kat. Zab. Szt. w Pol. T. III, zes. 4, s. 25.

¹⁷ Kat. Zab. Szt. w Pol. T. III, zes. 4, s. 26.

¹⁸ Kat. Zab. Szt. w Pol. T. III, zes. 4, s. 26.

Ryc. 6. Kielce, dawny pałac biskupów krakowskich (Fot. P. Morawski)

prostsze połączenia rynku z zespołem kolegiacko-zamkowym. Osobnego zbadania wymaga sprawa kieleckich murów obronnych. Wydaje się prawdopodobne, że biskup Florian z Mokrska, który otoczył murami Iłżę i Bodzentyn, nie zaniedbał pod tym względem również i Kielc. Nie wiadomo jednak, czy miasto posiadało osobne mury a kolegiata z zamkiem osobne, czy też mury otaczały oba ośrodki łącznie. Bramy były zapewne trzy (Krakowska, Bodzentyńska i Piotrkowska) lub, o ile mury były osobne dla zespołu zamkowego, cztery (brama Zamkowa między kolegiatą a zamkiem?).

Z wyżej podanych obserwacji wyłania się wyraźnie wyjątkowy charakter Bodzentyna. Niezwykle regularny układ urbanistyczny wyróżnia go nie tylko spośród omówionych miast biskupich, ale i spośród miast królewskich i prywatnych, w których z reguły były ośrodkami mniejsze lub większe rynki, powstałe przez mniej lub bardziej foremne rozszerzenie głównych szlaków komunikacyjnych. Z trzech omówionych w niniejszym artykule miast biskupich jedynie Kielce uległy w wieku XIX i XX szybkiemu rozwojowi, podczas gdy Bodzentyn i Iłża pozostały małymi miasteczkami. Kielce rozwinęły się zapewne dzięki temu, że przez nie właśnie przeprowadzono szosę i linię kolejową Kraków — Warszawa, podczas gdy Bodzentyn i Iłża pozostały na uboczu. Jeśli wielkość rynku przyjąć za dowód nadziei na rozwój miasta, to należałoby wnioskować, że biskup Bodzanta w XIV wieku przewidywał, iż właśnie Bodzentyn stanie się kiedyś największym spośród jego miast w ziemi sandomierskiej; stało się jednak inaczej.